

under 1900-talet ger biografiska uppgifter om Skytte och Drake, tycks okritiskt föra vidare falska uppgifter från 1800-talshistoriker som Anders Fryxell och Gustaf Volmar Sylvander. Vidare har Rydbergs roman blandat bort korten för okritiska läsare; den återger egentligen knappast någonting av det verkliga förloppet. En myt som Thunander med vällust avlivar är att Skyttens syster Anna varit med om de första morderna och kapningen av den holländska jakten 1657, alltså erövrandet av den jakt som sedan Skytten använde i flera års tid från Strömsertum. Uppgifterna om Annas medverkan finns ännu i uppslagsverket *Svenska män och kvinnor*. Mycken lokal småländsk litteratur för myterna vidare även i verk från de senaste decennierna. Thunanders bok, den första sakliga genomgången av rättsprotokollen, är med andra ord välkommen och värdefull.

Mats Hellspong

Olov Isaksson: Vallonbruk i Uppland – människor och miljöer. Utgiven i samarbete med Upplandsmuseet och med stöd av Länsstyrelsen i Uppsala län. Foto: Göran Hansson m.fl. Bonniers. Stockholm 1995. 272 s., ill.

Det är ett märkligt faktum, att medan Bergslagens järn- och malminindustri, dess historia och dess grundläggande betydelse för Sverige som industrialisation, grundligt utforskats och beskrivits, så har den norduppländska delen av "Järnbäraland" faktiskt helt negligerats inom svensk humanistisk forskning. En som konstaterat just detta är Dagens Nyheters chefredaktör Arne Ruth. Han skriver i förordet till Isakssons bok: "Industrialismen kom sent till vårt land, men den bröt igenom med en kraft som saknar motstycke i Europa. Och den mötte inte tillnärmelsevis det motstånd som uppstod på andra håll." Ruth menar att det sannolikt är den trehundra år gamla traditionen av bruket som samlevnadsform som ligger bakom detta faktum. "Vallonbrukens uppkomst är sammanvävd med 1600-talets militära framgångar. Men svenska historiker har kartlagt förbluffande lite av dessa sammanhang" (s. 4).

Professor Olle Isaksson, etnolog, f.d. chef för Statens historiska museum, har genom ett mödosamt och tålmodigt insamlingsarbete bland statliga och lokala arkiv fått fram ett förvånansvärt rikt och levande material om bruksverksamheten i Lövsta, Österby och Harg m.fl. bruk. Detta research-arbete har kompletterats med egna fältarbeten bland gruv- och bruksarbetare men även med tidigare insamlat

uppteckningsmaterial från Nordiska museet samt fältarbeten av t.ex. historikern Lars Göran Tedebrand, som har gett fylliga uppteckningar från Österbybruk. Förf. har fullkomligt "dammsugit" biblioteken efter artiklar rörande vallonbruken i undangömda tidskrifter, memoarer och hembygdsböcker. Isaksson ger oss en ny helhetsbild av norduppländska bruk när alla pusselbitar passas samman.

Förf. håller en klar distans till materialet, dock lyser engagemanget igenom. Hans empati för bruksarbetarna, för kvinnorna men även för välvilliga bruksägare, kan utläsas mellan raderna. Gammel-Tammen, dvs. P. A. Tamm på Österbybruk, som började sin arbetsdag kl. 5.00 f.m., är förvisso svår att stå emot trots hans patriarkalism och diktatorsattityd – vilket allt var parat med äkta omsorg om "hans bruksfolk". P. A. Tamm införde en social omvårdnad, men krävde mycket av de anställda. De norduppländska bruken upplevde en blomstrings-tid under stormaktstiden på grund av kriget. Österbybruk hade redan tidigare under Gustav Vasas tid tillverkat kanoner, kulor och annat krigsmaterial för det krig som då förelåg med Ryssland. Gustav II Adolf hade planer på att göra Österbybruk till landets största vapenverkstad. Men pengar saknades. Det behövdes sponsorer som vi säger idag. Sådana fanns i Holland, där oerhörda förmögenheter genom internationell handel samlats i banker och handelshus.

Från Holland anländer den rike Louis de Geer, han som kommer att skapa grunden för den blivande svenska industrialisationen. De Geer köper Leufsta bruk med Dannemoragruvan. Han importerar till Sverige yrkeskunnigt folk, skickliga smeder och brukstekniker – sådana saknade Sverige. De kom från Belgien. De var inte katoliker utan kalvinister och passade därför bra i ett protestantiskt land. "Vallonerna" fick bra villkor, resan till Sverige betald samt bostad, lön, lite odlingsmark och – vilket var viktigt – löfte att få återvända hem om de ej trivdes. Nu infördes vallonsmidet i stället för det tidigare s.k. tysksmidet. Vallonsmidet gav bearbetat järn högre kvalitet. Det svenska stångjärnet blev eftersökt, ja, berömt utomlands. Dannemora gruvor var den avgörande förutsättningen för vallonbrukens uppkomst, inte därför att det fanns riklig tillgång på brytbar malm utan därför att malmen hade en enastående kvalitet. Malmen var ovanligt "ren", dvs. innehöll obetydligt med fosfor.

Bruken blomstrade. Bruksmiljöerna byggdes upp runt bruksherrgården. Tillverkningen gick för fullt. Då slog ryssarna till. Rysshärjningarna längs Norrlands ostkust – Upplands, Sörmlands och i norr Västerbottens – blev helt förödande.

Hela byar brändes ned. Österbybruk och Forsmark härjades. Av bruken där krigsmateriel fanns att hämta, drabbades framförallt Louis de Geers Leufsta hårt men även på andra håll gick bruksherrgårdar, masugnar och bruksbebyggelse upp i lågor. Liksom även svensk kultur: konst, böcker, inredningar. Särskilt omfattande nybyggnation kommer dock igång efter alla dessa katastrofer i Gimo och Forsmark med planarbeten av Jean Eric Rehn.

Emellertid – familjen de Geer lät sig inte kuvas. Den hade dessutom alltiämt en grundmurad förmögenhet. Nu byggdes Leufsta upp igen med hjälp av tidens bästa arkitekter och konsthantverkare. Härleman, Tempelman, Kessler m.fl. var uppbyggare av bruksherrgårdar. Åter samlade de Geers böcker, konst och utsökta antikviteter. Allt detta finns kvar idag. Men Rembrandts Claudius Civilis hänger inte längre på herrgårdens väggar.

Bruksorten byggdes upp igen med den långa raka bruksgatan som gick från ”öppningsporten” upp till herrgården. Gatan var kantad med bostäder byggda i likartad stil, ordnade i symmetriska ”kvarter”.

1700-talets konst är rikt representerad på de norduppländska bruken – Johan Pasch på Leufsta, många verk av Sergel på Forsmark. Jean Eric Rehn har präglat Gimo bruk – en sällsynt helgjuten herrgårdsanläggning.

Människorna på bruken och deras livsmönster har getts en rik och livfull beskrivning av förf. Bruksmederna ”har liksom blivit ett med järnet”. ”Hamrarnas långsamma rytm har”, säger en arbetare, ”dunkats in i bruksmedernas medvetande” och man såg också att arbetet gav både frihet och självkänsla. ”Med en känsla av tillfredsställelse drog man fram sin smälta eller reste upp sin stång i järnstegen. Man hade skapat något på egen hand”, säger en annan.

Bruket var en sluten värld mot omvärlden, befolkningen var länge relativt orörlig. Vallonarbetarna ansåg sig också liksom förmer än bönder och andra. Sönerna ärvde ofta faderns yrke. Kontinuiteten var stark.

Kvinnorna gjorde heroiska insatser för att hålla rent och prydligt. Detta framhäver manliga informanter, även resenärer ser detta. Gustaf af Geijerstam skriver från Dannemora 1897 att han inte kan undgå att förvånas över den ”ordning, snygghet och trefnad, som utmärkte äfven de fattigaste bland dessa arbetarhem”. Han jämför dem med Stockholms industriarbetare där snyggheten inte är densamma. Fördelen att bo på landet med fri ved, ko, gris och slätter bidrar till det goda intrycket – men framförallt tillskriver han kvinnorna förtjänsten ”att hemmen fått det utseende de städse visa besö-

karen”. Och det sker genom att de arbeta i hemmen, ej i gruvorna. De väver, syr, spinner, sköter djuren samt slår vakt om nykterheten. De slet nästan dygnet runt, ändå orkade de vara glada och skämta, skriver upptecknarna. Kvinnorna sa också ifrån uppe på brukskontoret, när något var galet.

Bomiljön var trots storstiliga planritningar alltför trång för familjerna. Just detta gav kvinnorna ett oerhört arbete. Trängseln innebar också hälsorisker liksom arbetet i gruvorna och brukshyttor. Förkylning ock reumatism kom i spåren av håftiga temperaturbyten mellan ute och inne. Lungsoten skördade många offer, liksom även silikos. Förf. redovisar aktuell forskning och hälsoundersökningar kring detta.

Bruken i Uppland visar upp samma etnocentriska attityd gentemot varandra och mot bondpojkar i omgivande byar som Barbro Bursell visat från Ramnäs bruk. Mellan Österby och Dannemora grodde misstänksamheten. Slagsmål var vanliga och man gav varandra öknamn. Österbyborna kallade t.ex. Dannemorabor för ”psychiklutar”=ett skydd mot stänk virat runt vattenborren. Österbyborna kallades ”skjuror”=skator.

Klasskillnader var tydliga på bruken. Vallonmedsfruarna var liksom särskilt fina. De kallades madame, ej så de andra fruarna. Folket delades in i sju klasser. Detta höll förvisso kvinnorna reda på. Vid kaffekalas blandades inte grupperna hur som helst.

Hans Magnus Enzensberger menar att i Leufstabruk hittar man folkhemmets allra tidigaste rötter och man är ”döv och blind” om man inte ser detta. Bruksägarna skapade ett slags idealsamhällen, en utopi som de faktiskt förverkligade. Enzensbergers tes synes inte orimlig. Vad som väl väcker ens förundran är dock, att hela detta livsmönster kom att liksom tona bort kring och strax efter sekelskiftet, medan nationalismen och den svenska allmogekulturen t.ex. i Dalarna lyftes fram i frontlinjen genom förespråkare som Zorn, Forsslund, Karlfeldt och folkmusikens utövare. Arne Ruth frågar sig i förordet varför vallonbruken försvinner ur synfältet: ”Jag anar två skäl. Deras icke-svenska aristokratiska ursprung stämde inte med den nationalromantiska historietolkningen, där allmogekungen Gustav Vasa tronar som nationens fader”. Ruth skriver, att från slutet av 1600-talet fram till mitten av 1800-talet kunde bruken exportera fint stångjärn och behålla sin hantverksorganisation. Men omkring 1900 framstod vallonbruken som auktoritära rester av ett förindustriellt skede – de passade inte in i de expanderande nya storindustrierna i Sverige. Det är andra skälet till att de glömdes, menar Ruth.

Isaksson tar inte upp den problematiken. Han visar istället på dessa bruks tidiga politiska medvetenhet. Redan på 1600-talet strejkade Upplandsbönderna mot patronerna. Klassklyftorna var markanta mellan ägare och arbetare. Under patriarkaliskt styre slöt sig vallonbruken samman kring sin brukspatron och visade stor lojalitet, därför att varje bruk var liksom ett eget revir. Men när nya aktiebolagsägare träder till på 1900-talet blir atmosfären en annan. Nu är omsorgen annorlunda – ”inte som på Gammel-Tammens tid”. Bruksarbetarna sluter sig samman i fackförbund. De politiseras. Men striden blir hård. Motståndet mot fackföreningar och arbetarnas strävan att organiseras sig politiskt var stort vid de flesta järnbruki i Uppland. Strejkerna blev många, särskilt de unga arbetarna vägrade ge sig. Dock segrade arbetarna. Ett nytt avtal upprättades, föreningsrätten blev erkänd av bolaget, lönerna blev avtalsenliga. Samtidigt drog då bolaget in arbetarnas tidigare förmåner bl.a. boställe och fri ved.

Vid Österbybruk – Gammel-Tammens bruk – blev arbetarfacket starkt och kommunismen fick fotfäste, som Isaksson formulerat det: ”Österby blev rött.” Nu ägde inte familjen Tamm längre bruket och P. A. Tamm i sin himmel brukte vändats över den nya tiden. 1919 strejkade bruket tillsammans med Gimo och man demonstrerade mot bolagsledningen – med höjda vedträn i en protestmarsch!

”Sedan kom 8-timmarsdagen och det var det bästa arbetarklassen någonsin fått”, meddelar en sagsman i Nordiska museets uppteckningar.

Idag har smedjorna och hammarslagen tystnat. Vallonbrukens flerhundraåriga historia är all. Dannemoragruvan, som var ett flaggskepp i järnbrytningen, överläts förvaltningsekonomiskt 1937 till AB Dannemora gruvor. Fagersta ägde här 70 procent, liksom de förvärvade Gimo och Österby bruk, och delar av Harg och Ljusne. Resten ägdes av Stora Kopparberg, som 1974 tog över allt. Fyra år senare förvärvades Dannemora gruvor av Svenskt Stål AB (SSAB), där staten ägde hälften av Stora och Gränges vars sin fjärdedel. År 1981 förvärvade staten Storas del och 1992 satte SSAB punkt för Upplandsgruvornas långa historia.

Boken om vallonbruken i Uppland är fängslande, berörande och lärorik. Förf:s förmåga att finna de rätta orden och de rätta citaten för skeende, livsmönster, mänskliga beteenden mot bakgrunden av en begriplig ekonomisk – historisk framställning är beundransvärd. En särskild eloge skall fotografen Göran Hansson och bildred. Margareta Hansson ha. Bildmaterialet är utomordentligt. Typografin och formgivningen av Jan Biberg är skönt tilltalande.

Phebe Fjellström

Ronny Ambjörnsson: Mitt förnamn är Ronny. Bonnier Alba Essä. Stockholm 1996. 109 s.

Titeln på Ronny Ambjörnssons bok ”Mitt förnamn är Ronny” bär på ett sätt bokens signum. Den kunde ha hetat ”Jag heter Ronny”. Med den mer korrekta titeln anger skrivaren från början den distans eller den reservation han hyser inför utlämnandet av sig själv. Jovisst, boken handlar om gossen och mannen Ronny, men han granskas ständigt i relation till omgivningen och i relation till den vuxne professors kunskaper. Boken är en hybrid, skriver han, ”på samma gång essä och berättelse”. Namnet Ronny, det vet han, hämtades från filmens värld men har också en klar göteborgsk förankring. Heter någon Kent, Morgan, Roy eller Osborne, då är han född i Göteborg, hävdar en göteborgsk läsare. Med titeln ”Mitt förnamn är Ronny” lämnar Ambjörnsson omedelbart fram sitt västsvenska visitkort.

Boken handlar om Ronnys klassresa, om samhället som en ”kulturell konstruktion”, om gossen som livet igenom låtsas vara någon annan än den han är, om att bejaka hemmets arbetarkultur och längta bort från den samtidigt. ”Samtidigt tycks vara det vanligaste ordet i min vokabulär”, skriver Ambjörnsson. Ja, instämmer läsaren! Författaren för en dialog med sig själv, relaterar och granskar och håller författaren Ambjörnsson i hampan. Han minns ofta, med stark känsla och stor ömhet, men garderar sig – kanske om det nu var så här?

Detta dubbla seende på sig själv och sina miljöer och det vemod, som är påtagligt, den ambivalensen skänker åt boken en ödmjuk och varm sensibilitet och ärlig styrka. Utan invändningar måste recensenten erkänna att hon tar till sig berättelsen och inte utan rörelse. Bara en liten undran av en etnolog, som högt värderar den så att säga riktige författarens kompetens som sanningsvittne: Tänk om berättaren vågat släppa vetenskapsmannen ur sikte och helhjärtat skrivit om individen R. A. – gossen och mannen?

Nå, då hade det blivit en annan bok och nu åligger det anmälarerna att fundera över idéhistorikerns essä, som är en utomordentlig forskarrapport – också. ”Jag är både individ och exempel” skriver författaren i inledningskapitlet och analysen är ett fint dokument över vad det innebär att växa som människa och samhällsmedborgare, inte minst ur ett etnologiskt perspektiv.

Göteborg, arbetarstaden, främst 30- och 40-talens, och den moderna tidens framväxt utgör bokens tyngdpunkt. Hemmet, ett å två rum och kök, gården och gatan är pojken fysiska livsrum. En ideologisk och viljemässig sträng far härskar i det-

ta rike. Modern uppfyller alla de s.k. små behoven och är minutiöst ordentlig. Köket var hennes domän men också familjens centrum, verkstad och känslornas plats. Att lämna denna trygga värld och ta sig in till läroverket i stadens centrum blev en veritabel plåga för pojken.

Livet igenom erkänner han det rent praktiska skapandets trygghet och säkerhet. Hit hörde också människans fysiska och praktiska arbetsliv. (Hans far var svarvare och farfadern var spårvagnsförare.) "De kunde hantera sin tillvaro", skriver Ambjörnsson, "en förmåga som alltid fått mig att känna mig barnsligt i sällskap med arbetare..." "Tänk att kunna bygga ett hus!" Det kunde hans far! Hans egna vuxna akademikerkunskaper kallar han "ett slags söndagskunnande."

Likt de flesta 30-talsbiografier prisar han radion, dess folkbildande uppgifter och kunskapsförmedlande roll. Kunskaper var viktigt, skötsamhet och ständig aktivitet var självklart. Dessa moraliska måsten blev så småningom för ynglingen en tvångströja. Kontakten med klasskamrater från borgerliga miljöer, ett annat språkbruk, med tiden vänsteridéer i akademiska miljöer skapar önskan om en ny, egen identitet, parad med en skamsen känsla av att förneka de sina och sin ursprungliga miljö.

Pojken blir medveten om språkets klassprägel och avundas medelklassens naturligt lediga språkbruk, som han dessutom kände igen bl.a. i dåtidens populära Bill-böcker i engelsk miljö. Hans egen genuint trygga bakgrund hade en språklig baksida på grund av dess sociala förankring, "en speciell göteborgsk jantelag förtätat till ett bestämt adjektiv: tetig. Tetig var den som i något avseende avvek från det normala." Hans vardagsspråk, det normala, kunde av andra uppfattas som tetigt. Med tiden blir han "ännasom" litet avvikande – åt båda hållen och kunde rent av vara "tyken" mot sina f.d. kamrater, som han stundom svek.

Ronny fascinerades också av gymnasiekamraternas känslomässiga relationer till sina föräldrar, där föräldrarna tillät sig att vara barnsliga och barnen vuxna. Det fria spelet existerade inte i hans hem. "Jag älskades inte i första hand för den jag var, utan för den jag kunde bli." Pojken Ronny blev med tiden professor i idéhistoria. Litteraturvetenskap lockade, men innehöll för mycket känslor och främst känslans utsidor hade han redan som 12-åring lärt sig att avsky. Idéhistorien däremot hade anknytning till naturvetenskapen och därmed erbjöds ett fortsatt band med den naturvetenskapligt intresserade fadern, vars högsta intresse var astronomi. Men gossen blev alltså professor i idéhistoria i Umeå, en arbetarstad, som passade göteborgaren. Men chefsrollen trivdes han inte med och han

skriver efter tolv år en avskedsansökan och blir en fri forskare och skribent.

Den till sidantalet lilla boken rymmer mängder av upplysningar och realia för en etnolog på fröjdas åt. Ting och miljöer i social kontext ger närhet och igenkännande hos läsaren och det är oupphörligt frestande att citera författaren. Men det får lämnas över åt läsaren att glädja sig åt.

Vad jag personligen fascinerats av och velat lyfta fram, är det slags akademikerdilemma, som är så vanligt, nämligen svårigheten att göra en klassresa eller ett kulturbyte, att erövra nya miljöer utan att förneka sig själv, egentligen att vara två kulturella individer i en och samma person. Därtill kommer kravet att som forskare, helst sakligt och objektivt, granska sitt ämnes domäner med åsidosättande av det jag som rymms inom forskaren. Samtidigt. Idag ställs också krav på forskaren att denne skall läggas under luppen och att den egna kulturella uppsättningen skall granskas och bedömas. Så, vad kan han annat göra, Ronny Ambjörnsson, än att lägga korten på bordet...? Det är också vad forskaren Ronny Ambjörnsson gjort.

När jag läst Ambjörnssons bok har jag mer än en gång dragit mig till minnes författaren Hans Larssons ord i "Hemmabyarna", där han granskar de sina: "Det finns inga frågor; det finns bara människor." "Ån mer har jag tyckt mig skönja en överensstämmelse mellan idéhistorikern i Umeå och lunda-filosofen i den senares ord "om en önskan att nå fram till människorna, vackra eller skröpliga": "Ty det som är förgärligt är alltid bara det som en människa vill vara, envisas med blodigt allvar att spela."

Tordis Dahllöf

Julesáme gárvo i Jáhká máhke suoknan – Lulesamiska dräkter i Jokkmokks socken. Skrifter från Åjtte 2. Med text av *Elsa Aira, Karin Tuolja, Anna-Lisa Pirtsi-Sandberg*. Utgiven av Svenskt Fjäll och Same-museum. Duottar – ja Sámemusea. Jokkmokk 1995.

Samisk etnologisk och språkvetenskaplig forskning bedrevs vid våra universitet (särskilt i Stockholm, Uppsala och Umeå) med stor intensitet under 1950–1980-talen. Inom den etnologiska forskningen t.ex. vid Umeå universitet framlades under 1980-talet flera forskararbeten samt ett större samlingsverk rörande Samernas samhälle (1985). Samekulturen prioriterades inom det s.k. Luleälvprojektet, vilket bl.a. resulterade i arbetet Nord-svensk äldvalskultur (1985) av Inger Kuoljok. Den